

התנועות החברתיות והכלכלנים

פורסם בחברה, כתב עת סוציאליסטי לענייני חברה, כלכלה פוליטיקה ותרבות, גליון 15, ספטמבר 2004

אריה קרמפף (arie.krampf@gmail.com)

בשנת 1996, בתקופה שלאחר השביתה הגדולה בצרפת והופעתה של קואליציה חברתית משמעותית, קרא הסוציולוג הצרפתי פייר בורדייה (Bourdieu) לכונן שיתוף פעולה בין פעילי התנועות החברתיות ובין חוקרים מתחום הכלכלה והחברה. בורדייה טען שבתקופה הנוכחית המאבק של התנועות החברתיות מתקיים לא רק באמצעות שביתות, הפגנות וארגוני עובדים, אלא גם, ואולי בעיקר, באמצעות מאבק על דעת הציבור, מאבק על הגדרת החוקים הכלכליים והחברתיים ועל הידע. בורדייה שקל מחדש את התזה המקובלת בחוגי שמאל לפיה המדע השמרני, שנתפס כ"אובייקטיבי", "טבעי" ו"נטרלי", פועל בהכרח לטובת האינטרסים של בעלי ההון, הכוח והשליטה. ערעורה החלקי של תפישה זו אפשר לבורדייה להציע ברית חלקית ובתנאים מסוימים בין התנועות החברתיות ובין כלכלנים וחוקרים.

לכל אורך ההיסטוריה המודרנית, בכל מקרה של שינוי חברתי שהיטיב, גם אם באופן זמני, את מצבן של השכבות החלשות ניתן לזהות ברית בין קבוצות אלה לבין קבוצות שנהנו מגישה למוקדי כוח. דוגמאות היסטוריות אלה וכן ההיגיון הפשוט מובילים למסקנה שכל שינוי חברתי משמעותי דורש יצירת ברית בין קבוצות דלות אמצעים ובין קבוצות חזקות. המקרה המובהק ביותר של קואליציה מסוג זה בהיסטוריה של המאה העשרים הוא הופעתה של מדינת הרווחה לאחר מלחמת העולם השנייה. אירוע זה התאפשר הודות למפגש אינטרסים של מעמד העובדים וארגוניהם, החקלאים, המגזר הפרטי והתעשייתי, הארגון המדינתי והבירוקרטיה. מפגש זה יצר תנאים נוחים להפצתו של חזון תיאורטי שהלם את הצרכים הכלכליים והחברתיים במציאות שנוצרה לאחר תום מלחמת העולם – הוא החזון הקנסיאני. יצירת מדינת הרווחה מהווה אם כך, דוגמה למפגש נוסף - בין צרכים מעמדיים לתיאוריה כלכלית ממסדית.

נוחם של כלכלנים

במחצית השנייה של המאה העשרים, בנוסף לשלושת מוקדי הכוח הקלאסיים – עובדים, סקטור פרטי והמדינה – הופיע גורם רביעי שהייתה לו השפעה רבה על קביעת המדיניות הכלכלית והחברתית, והוא צבר מידה רבה של אוטונומיה ביחס למוקדי הכוח האחרים. כוונתי למוסדות ולשיח הכלכליים.

במאה העשרים עבר מדע הכלכלה עבר מהפכות רבות יחסית במשך תקופה קצרה. המהפכה הקיינסאנית בשנות השלושים והארבעים ומגמת המתמטיזציה של התחום שתרמה למיסודה כמדע מדויק, הן רק דוגמאות על קצה המזלג לתופעה זו. מעמדם של הכלכלנים בתוך המערכות הפוליטיות גדל בתקופה זו, והם לקחו חלק משמעותי בניסוח הסכמי פיצויים ובארגון תכנית הבנייה-מחדש (הרקונסטרוציה) של אירופה ושל מדינות העולם השלישי. הייתה להם תרומה משמעותית להקמה של ארגונים פיננסיים בינלאומיים, ולמימוש של רעיון מדינת הרווחה, או במינוח האמריקאי, ה'כלכלה המעורבת'.

תהליך המיסוד של הכלכלה לווה שני מרכיבים סותרים כביכול. מצד אחד עבר התחום תהליך של אוטונומיזציה; מצד שני, התגבשה זיקה בין השיח הכלכלי ובין המדינה כסוכן עצמאי ומרכזי בכלכלה הקפיטליסטית. במסגרת תהליך זה ומתוך הכרה בחשיבותו של מחקר כלכלי להתפתחותה של הכלכלה הלאומית, מימנו המדינות מוסדות מחקר כלכליים. המדינות שילבו מספר הולך וגדל של כלכלנים במוסדות הממשלתיים השונים בכל הדרגים. גם התחזקות מעמדו של מוסד הבנקאות המרכזית במדינות המפותחות והפיכתו למוסד הכרחי במדינות המתפתחות, חיזקה את הקשר בין מדע הכלכלה והמדינה. תהליכים אלה יצרו דומיננטיות הולכת וגוברת של הכלכלנים ושל השיח הכלכלי בקביעת סדר העדיפויות הלאומי ברחבי העולם.

לחפש בני ברית חדשים

החל משנות השבעים, ובעיקר בשנות השמונים, התנאים שאפשרו את קיום מדינת הרווחה - הקואליציה בין המדינה, ארגוני העובדים, המגזר הפרטי והממסד הכלכלי המקצועי - עברו שינוי ואולי אפילו מהפכה. כתוצאה משינויים כלכליים ושינויים בתפישות כלכליות, רוב המדינות המפותחות, ולאחר מכן גם המתפתחות, עברו תהליכים של הפרטה וליברליזציה מצד אחד, ונסוגה מעקרונות מדינת הרווחה מצד שני. משמעותם של תהליכים אלה היא שהמדינה כסוכן של פעולות כלכליות קולקטיביות הלכה ונחלשה, כן נחלש האינטרס המדינתי חתמוך בשכבות החלשות והקואליציה בין המדינה וארגוני העובדים התפוררה. מצב חדש זה מחייב את העובדים ואת התנועות החברתיות למצוא בעלי ברית חדשים למאבק שיתאימו לתנאים החדשים.

המימד הפיזי של המאבק – הפגנות, סגירת מפעלים ואלימות – הולך ומצטמצם. כך גם המימד הפוליטי במובן הקלאסי של המילה – העובדים מתקשים לייסד מפלגה שתייצג את האינטרסים שלהם. המאבק הפך לסמלי לא פחות מאשר פוליטי, כלכלי או חברתי במובן המסורתי של מושגים אלה, הוא אמור להתקיים על דעת הקהל ולכן יש לחפש את החזית בשדה התקשורת. הצלחתם של התנועות החברתיות תלויה במידה בה יצליחו להחדיר את המסרים שלהם לדעת הקהל, לעיתונות, לטלוויזיה, ודרכם גם למערכות הפוליטיות.

כדי להציג תפיסה זו אצטט (באריכות מה) קטעים מדברים שנשא הסוציולוג הצרפתי פייר בורדייה לאחר תקופת השביתות הגדולות שהתרחשו באמצע שנות התשעים בצרפת: [1]

במקרים רבים התיאוריות החברתיות – ובכלל זה התיאוריה המרקסיסטית – אינן לוקחות בחשבון שלתיאוריה יש השפעה מעשית על המציאות. אל לנו לחזור על טעות זו שוב. אנו מתמודדים עם יריבים המזויינים בתיאוריות - הניאו-ליברליזם. על כן, עלינו להעמיד מול יריבנו תחמושת אינטלקטואלית ותרבותית. אמנם, עלינו להודות, כי במאבק זה קבוצה אחת מחמושת בצורה טובה יותר מן האחרת. הכלכלה היא המקצוע של הכלכלנים, בניגוד לפעילי תנועות חברתיות. לפני הכל הכלכלנים מדברים מתוך סמכות, וכנגד סמכות זו יש להעמיד סמכות שכנגד.

אך זה אינו מספיק. כוחה של הסמכות המדעית, אשר הופעל נגד התנועות החברתיות ונגד היסודות המוסריים של הפועלים, הוא עצום. הוא מייצר יאוש. אחד התנאים המאפשר את פעולתו של כוח זה

הוא ההסכמה הקיימת בין האנשים המפעילים אותו – הסכמה היא תמיד סימן של אמת. כוח זה נשען על מכשירי חישוב רבי עוצמה כגון המתמטיקה. במידה רבה, התפקיד של "האידיאולוגיה הדומיננטית" מתמלא כיום באמצעות השימוש במתמטיקה [...] מול אידיאולוגיה זו, אשר מלבישה את המחשבה השמרנית במעטה של תבונה טהורה, יש להציב הסברים, טיעונים, הפרכות והוכחות. כלומר, לעשות עבודה מדעית.

...

כאינטלקטואלים אשר חברו לתנועה החברתית, תמיד שואלים אותנו: "אז מה אתם מציעים?" אסור לנו ליפול בתוך המלכודת הזו ולהציע תוכנית. יש מספיק מפלגות וארגונים לשם כך. מה שאנו יכולים לעשות, אינו ליצור תוכנית-נגד, אלא לעצב מערך של מחקר קולקטיבי, בין-תחומי ובין לאומי; עלינו ליצור חיבור בין חוקרים, פעילים, נציגים של פעילים, וכו'. החוקרים, בהקשר זה, יכולים לפעול באופן יעיל במיוחד במסגרת קבוצות מחקר וחשיבה אלה משום שזהו מקצועם.

יש למצוא צורות חדשות של התקשרות בין חוקרים ופעילים, כלומר ליצור חלוקת עבודה חדשה ביניהם. אחת המשימות שהחוקרים יכולים למלא טוב יותר מאחרים, הוא המאבק נגד המתקפה התקשורתית. כיום, אי-אפשר לפתוח את הרדיו מבלי לשמוע קלישאות כגון 'הכפר הגלובלי', 'גלובליזציה' וכו'. אלו אינן מילים ריקות מתוכן; אלה מילים אשר באמצעותן מופצת תפיסת עולם שלמה; תפיסה שמייצרת פטאליזם והכנעה. אנו יכולים להתנגד למתקפה זו באמצעות ביקורת של השיח ובכך שנעזור לבלתי-מומחים להתחמש בכלי נשק מושגיים של התנגדות ממוקדת. כך נוכל להלחם בהשפעת הסמכות ובפעולה של הטלויזיה אשר משחקת תפקיד מרכזי במערכה זו. לא ניתן כיום לנהל מאבקים חברתיים בלי לארגן תוכנית של מאבק ממוקד באמצעות הטלויזיה ונגדה.

הכופרים

הצעתו של בורדייה אינה חזון אוטופי. נדמה שבמהלך השנים שחלפו מאז נשא את דבריו המציאות המקומית והעולמית סיפקה מספר דוגמאות לכלכלנים שמרנים המבטאים עמדות העולות בקנה אחד עם הרעיונות המנחים את התנועות החברתיות.

דוגמה בולטת מן השיח הכלכלי העולמי היא פרסום הספר של ג'ורג' סורוס, החברה הפתוחה בסכנה, משבר הקפיטליזם הגלובלי (הוצאת ידיעות אחרונות, 1999). סורוס הוא אחד האנשים העשירים בעולם, שצבר את הונו לאחר מלחמת העולם השנייה בפעילות כלכלית בינלאומית. בספרו מבקר סורוס את "הפונדמנטליזם של השוק" ואת האיום שערכיו והפרקטיקות שלו מציבות מול החברה הדמוקרטית. אין עובדות או ניתוחים אשר יחדשו הרבה למי שמכיר את כתביהם של מרקס, אנגלס, קארל פולני או סוציולוגים כלכליים אחרים, אולם העובדה שמי שפרסם ספר זה הוא בעל-הון שעשה את הונו באמצעות השוק החופשי העניקה לו תהודה תקשורתית רבה (סורוס הוא אחד התורמים הגדולים בעולם התומך במדינות מזרח אירופה, אך זה נושא למאמר אחר).

דוגמה נוספת היא פרסום ספרו של חתן פרס נובל לכלכלה, ג'וזף שטיגליץ Globalization and Its Discontent גם ספר זה עורר הדים רבים בעת פרסומו. שטיגליץ היה הכלכלן הראשי של הבנק העולמי עד להדחתו ב-1999 לאחר התבטאויותיו החריפות נגד המדיניות של הבנק העולמי וקרן המטבע העולמית. בספרו, שטיגליץ מפנה אצבע מאשימה נגד הכלכלנים של קרן המטבע לא רק על כך שטעו בהערכותיהם והמלצותיהם למדינות המתפתחות, אלא גם בציניות וחוסר יושר אינטלקטואלי. הוא מדמה את פעולתה של הקרן ל"הפצצה מגובה של 50,000 רגל, המבטיחה שאיש [מן הכלכלנים] לא ירגיש את התוצאות." גם במקרה זה אין להשוות את האפקט של דברים אלה כשאומר אותם הכלכלן הראשי של הבנק העולמי, לאותם דברים בפיו של פעיל אנטי-גלובליזציה המפגין בסיאטל.

גם בישראל

בישראל ניתן למצוא מקרים דומים. בהרצאה שנשא פרופ' אביה ספיבק, המשנה לנגיד בנק-ישראל, במכון ואן ליר בסוף 2003, הוא הביע עמדה נחרצת נגד מגמת ההפרטה חסרת הפשרות שנוקט האוצר. הוא הצביע על מחקרים שעסקו בתוצאות מדיניות ההפרטה באנגליה – למשל הפרטת מערכת הרכבות – שנכללו. לטענת ספיבק, במקום לתאר את ההפרטה כתנאי מספיק והכרחי ליעילות המשק, יש לנקוט בגישה של ניהול תמריצים. על פי גישה זו יש לבדוק כל מקרה לגופו, כל ענף, וכל תעשייה, ולזהות מהי מערכת התמריצים שתביא ליעילות מקסימלית. במסגרת מערכת זו יש לשקול אמצעים: שוק חופשי או רגולציה ממשלתית. במילים אחרות, קיימים תחומים שהשוק החופשי אינו עובד. רוב הנוכחים הופתעו מכך שהמשנה לנגיד מביע עמדת כפירה מסוג זה מבלי שהדבר מקבל ביטוי בתקשורת. התשובה של ספיבק הייתה שעורכי המדורים הכלכליים בעיתונים מצנזרים עמדות מסוג זה. זהו בדיוק המקום בו החיבור בין הכלכלן המקצועי ופעילי התנועות החברתיות יכול לחולל שינוי משמעותי בשיח הכלכלי הציבורי: הפעילים הם בעלי ניסיון רב יותר בפעילות מול התקשורת והחיבור בינם ובי כלכלנים שמרנים מקצועיים יכול ליצור מסה קריטית ממנה יהיה קשה להתעלם.

מקרה שבו נעשה חיבור של ממש בין כלכלן ופעיל חברתי הוא המאבק נגד הבנקים בנושא העמלות. הכלכלן ערן בר-טל, המזדהה עם המשנה הכלכלית-חברתית של תנועת 'שינוי', יועץ ארגוני במקצועו, ומשה קריף, פעיל בקשת הדמוקרטיה המזרחית ויועץ תקשורת, חברו יחדיו למאבק זה. בידיעה שפורסמה בעיתון 'הארץ' (16/05/2004) נכתב "קריף ובר-טל מנסים לרקום ברית רחבה ככל האפשר של ארגונים שונים, מתוך הכרה שהבנקים מהווים כוח עצום ועד כה אף גורם אחר לא הצליח לערער את מעמדם".

אלו הן רק שתי דוגמאות מקומיות וקטנות המסמנות, לדעתי, מגמה שתלך ותתרחב ככל שמגמת ההפרטה והכרסום בריבונות המדינה בתחום הכלכלי ילכו ויגדלו

הלך המרכזי לפעילי השמאל והתנועות החברתיות הוא שהסמכות והלגיטימציה שצברו השיח המדעי בכלל והשיח הכלכלי בפרט אינם פועלים בהכרח נגד האינטרסים של השכבות החלשות. בעידן של שוק חופשי, דה-רגולציה וליברליזציה, הפוליטיקה הישנה המבוססת על יצירה של בלוק פוליטי נתונה יותר ויותר לשליטה והשפעה של ההון. בתקופה כזו האובייקטיביות, הניטרליות והא-פוליטיות של הכלכלה (גם אם מדובר על

אובייקטיביות וניטרליות לכאורה) הם כלי פוליטי שהתנועות החברתיות יכולות וצריכות לעשות בו שימוש במאבקם מול התאגידים וכוחות השוק החופשי.

[1] הדברים לקוחים מתוך: “ Les chercheurs, la science économique et le mouvement social”.Intervention lors de la séance inaugurale des Etats généraux du mouvement social, Paris, 23-24 novembre 1996. התרגום המעובד הוא שלי.